

Marta Hradilová – Hana Pátková, **Scritores. Písemná kultura a její tvůrci v pozdně středověký Čechách 1300–1350. Written Culture and Its Creators in Late Medieval Bohemia in 1300–1350.** Praha: Scriptorium, 2017, 231 str.

V drobni, a mnogih razmislekov vredni knjigi *Prima lezione di paleografia* (Roma-Bari, 2002, str. 97) je Armando Petrucci zapisal, da je komuniciranje med ljudmi vselej težavno: gre za različne jezike, kulture, oblike in načine pisanja, tradicije, navade, spoštovanje pravil in njihovo prestopanje. Res je vidikov sporočanja in sprejemanja sporočil več, kot jih je mogoče naštet; na drugem mestu je naštel ključna vprašanja, na katera naj bi odgovorila paleografska študija. Glede na izhodišča, koncepte in rezultate lahko odgovarja na splošne, sumarične vidike ali pa se ozko dotakne posebnih ciljev, zatorej je razmerje med pregledno zasnovanim delom in specifično študijo določeno z nameni avtorjev in drugimi pogoji, ki so opredeljevali potek raziskave od začetkov do objavljenega rezultata.

Preden predstavim knjigo o rokopisnih delih iz čeških krajev v 1. polovici 14. stoletja, ki sta jo sestavili Marta Hradilová in Hana Pátková, naj opozorim na nekatere relevantne, četudi nekoliko starejše publikacije. Ker ima paleografija v Češkoslovaški oz. njenih dedinjah bogato tradicijo, bi nas zaneslo daleč v zgodovino, če bi se namenili predstaviti njen celotni razvoj. Zato se ustavljam le pri nekaj detajlih iz nedavno minulih desetletij, ker stopa sedanja generacija pri svojem raziskovalnem delu in ciljni vzgoji svojih naslednikov po poteh dobrih izkušenj, ki so jih sami užili ob predavanjih, v seminarjih in publikacijah dveh velikih paleografov, Pavla Spunarja in Zdeňke Hledíkové. Od Spunarjevih del je pri nas poleg člankov zlahka dostopna monografija *Kultura středověku*, Praha 1995², še vedno so aktualni pogledi, zapisani v problemskem članku *Définition de la paléographie* (v: Scriptorium, 11, 1957, str. 50–62), v smeri publikacije, navedene v naslovu, pa neposredno pelje njegova razprava *Paleographical difficulties in definition of an individual script* (v: Litterae textuales etc., 4/1976, str. 62–68). Zdeňka Hledíková, ki se je posvetila predvsem cerkvenim arhivom, je raziskovala zlasti zasebne pisave izstopajočih osebnosti in značaje cerkvenih pisarn (npr. *Biskup Jan IV. z Dražic: 1301–1343*, Praha 1991; *Nichtbohemikale mittelalterlichen Originalurkunden in den böhmischen Ländern*, Köln-Wien 1977). Oba sta odprla vprašanja, ki se nanašajo na prenos pisav (gl. Z. Hledíková, *Die südeuropäische Schrift in böhmischen Umfeld des 14. Jahrhunderts. Unter besonderer Berücksichtigung des Einflusses der bolognesischen Schrift auf die Handschriftenproduktion für Raudnitz*,

v: *Régionalisme et internationalisme etc.*; Kresten, Otto – Lackner, Franz, eds., Wien 2008, str. 139–151.)

Generacija, ki sedaj stoji v zenitu svojega raziskovalnega dela, odlično zastopajo Hana Pátková in Marta Hradilová v Pragi, Dalibor Havel v Brnu in s kolegi iz Prage povezan in v Bratislavi aktiven Juraj Šedivý. Koncept, ki so si ga zastavili, izhaja iz domišljenega postavljanja osnove, to je terminološko nedvoumnega in pretehtanega izrazja. Šedivý (*Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava 2007, str. 13) se je v opredeljevanju terminoloških zahtev kot temeljnega orodja vrnil k prelomnemu letu 1953, ko je prvi mednarodni kongres Komiteja za latinsko paleografijo prepoznal potrebo, da si je treba prizadevati za določitev »enotne paleografske terminologije in nomenklature«. Ker je šel razvoj v posameznih raziskovalnih skupinah po svojih poteh, saj jih narekuje gradivo, se je izkazalo, da so nastale precejšnje terminološke razlike v poimenovanju in razumevanju posameznih prvin. Razlike so postale očitne tudi v publikacijah sosednjih držav, ki so se še pred nekaj desetletji vzporedno razvijale (pri tem misli Češko in Slovaško).¹ V resnici je strokovno besedišče, ki mora biti enoznačno in jasno, *conditio sine qua non*: če uporabimo besede, ki niso natančne, potem tisto, kar je zapisano, ni tisto, kar je bilo mišljeno. Zato je prvo poglavje namenil opisni predstavitvi terminologije gradiva iz bratislavskega kapitlja, ki je glede na razpon od 9. do 16. stoletja zahteval veliko razlag o transformacijah posameznih prvin.

Že naslednje leto je Hana Pátková objavila monografsko predstavitev *Česká středověká paleografie*, České Budějovice 2008, ki obsega zgodovino stroke v širšem in posebej v češkem horizontu, zatem materialno-strukturne danosti, ki jih obravnava kodikologija, posebna in poglobljena so poglavja o pisavah glede na čas nastanka in na vlogo predstavljenega dokumenta itd. Podobno kot pred tem npr. Karin Schneider v monografijah o razvoju gotških pisav v nemškem okolju, je tudi Pátková posredovala prečrkovana in glede okrajšav razvezana besedila, torej tisti del, ki je bil reproduciran. Kot rezultat delovanja mreže za latinsko paleografijo (Latin Paleography Network – Central and Eastern Europe), ki se je sešla štirikrat, je isto leto izšel večjezični terminološki slovar: Juraj Šedivý – Hana Pátková: *Vocabularium parvum scripturae latinae*, Bratislava–Praha 2008. Poleg slik, ki nazorno pokažejo, kateri pisni element je obravnavan, so vse izbrane rokopisne prvine zapisane v češkem, slovaškem, nemškem, madžarskem, latvijskem, poljskem in ruskem jeziku. Da ne bo pomislekov glede sodelujočih: bila sem povabljen, a

¹ Terminološke zadrege se pokažejo ob različnih priložnostih; tako ostaja nerazrešeno terminološko poglavje npr. ob vsebinah, ki se ukvarjajo z zgodnjim razvojem knjige. V panorami različnih civilizacij, ki se ponašajo s pisnimi spomeniki, so študije materialnih in strukturnih danosti, ki jih izkazujejo zgodnji knjižni spomeniki na tankem ledu glede strokovnega besedišča in se prebijajo s pomočjo opisnih predstavitev, ki jih utemeljujejo s pomočjo obstranskih pojasnil: v zgodovino knjige se namreč vključujejo besede, izhajajoče iz drugih raziskovalnih področij, npr. arheologije ali umetnostne zgodovine. Uporabljeni termini (bodisi tradicionalni ali na novo ustvarjeni) so pogosto sprejemljivi le za eno skupino spomenikov, spričo časovno in lokacijsko dispartnega gradiva pa so podvrženi zameglitvam in prihaja do transformacij v pomenu neke besede, ki naj bi služila kot termin. Gl. Bautier, Robert-Henri, Conclusion. *Les débuts du codex: Actes de la journée d'étude organisée à Paris les 3 et 4 juillet 1985*, Turnhout, 1989, str. 351–352.

takrat nisem mogla terminsko dogovorjenih nalog predstaviti na poznejši čas in se pridružiti tej skupini.

Dalibor Havel (*Listinné písmo v Českých zemích na přelomu 13. a 14. století*, Brno 2008), ki se je osredotočil samo na listinske spomenike, je k paleografski analizi dodal še prvine prozopografske obravnave; posamezne avtorje je opredelil z dokumentiranimi deli, predstavil razvojni lok njihovega delovanja ter jih umestil v danosti njihovega življenja, pogoje na dvoru, mestu, samostanu, z regestami pa omogočil prepoznavanje nekaterih razlogov za formalne razlike med listinami itd. Med tukaj omenjenimi publikacijami je Havlova edina, ki obravnava samo notarske pisave in so knjižne pisave prisotne kot podrejen tok.

Havel je z diagrami predstavil starejšo Spunarjevo genezo češke bastarde v (a) listinskem in (b) rokopisnem fondu ter dodal svoj pogled na razvoj notarske pisave in ga podrobneje razčlenil. Vpeljal je novo konstanto, vpliv italijanskih polkurzivnih in kurzivnih pisav (str. 11) ter z vektorsko opredeljenim razvojem že na pogled nazorno pokazal, kako se je v dobrega pol stoletja količina znanega gradiva povečala in kako je število podrobnih študij vplivalo na novo pojmovanje dinamičnega spreminjanja srednjeveških pisav. To je ob sicer zelo bogatem slikovnem gradivu nadvse dobrodošlo pojasnjevalo razmerja med glavnim deblom in razvejanimi pisarskimi izdelki.

Pri vseh navedenih monografijah, vključno s knjigo Marte Hradilove in Hane Pátkove, pogrešam izmerjene podatke o velikosti pisnega polja, vrstičnih višinah, omembe o pikiranju, risanju pisne mreže, pisnih snoveh (svinčniki, barvniki, tinte, laviranje, predrisbe ipd.), ki so prispevki k razumevanju pisarske prakse. Seveda razumem, da taki podatki pač niso spadali v polje paleografsko osredotočenega, a sicer natančnega pogleda, čeprav hkrati vem, da ugotovljene skladnosti med temi elementi usmerjajo k povezavam npr. znotraj ene pisarne. Upoštevam lahko, da je bolje imeti drobno reprodukcijo kot nobene, saj se bralec pri posebno zanimivem dokumentu potruji in najde način za povečavo zaželenih besed – naj razložim: če je vrstična višina na reproduciranem izseku manj kot 3 mm, potem to ni reprodukcija resnične velikosti pisave, najbrž je posledica želje, da je natisnjena dolžina celotne vrstice. Hkrati pa je pri knjižnih spomenikih videti, da je veliko reprodukcij natisnjenih z namenom, da bi se reproducirani izsek čim bolj približal naravni velikosti pisave z obravnavanega dokumenta. Pri nekaterih publikacijah je namreč najti podatek o velikosti reprodukcije glede na original. Vsekakor je imenitno, da je ilustracij veliko; knjiga Marte Hradilove in Hane Pátkove je bogata in – slike sicer niso oštevilčene – najti je malone 300 ilustracij, rokopisni izdelki, pri katerih je sodelovalo več rok, so opremljeni z ustreznimi slikami, ki dokumentirajo vsako pisavo zase.

Izbrano obdobje, 1. polovica 14. stoletja, zajema desetletja tik pred ustanovitvijo univerze v Pragi, hkrati pa je čas, ko so bili uradni dokumenti vse pogosteje zapisani v nemščini, vzporedno ob standardni latinščini. Vključeni so urbarji, mestne knjige, knjige sodnikov, cehovske knjige ipd., pri čemer je v nemških zapisih – tako kot drugod – manj okrajšav in uporaba preglasov še ni standardizirana. Havlova študija, ki se je ustavila v zgodnjem 14. stoletju, je pokazala razlike med »naprednimi« in

»starodobnimi« oblikami, avtorici pa ugotavljata, da je vsa 1. polovica 14. stoletja zaznamovana z mnogimi praksami in odločitvami. V strnjem pogledu se vedno znova vrača ugotovitev, da je kraljeva pisarna prednjačila pri uvedbi naprednih prvin in hkrati ohranjala dobre lastnosti pisarn iz minulih desetletij, kar je posledica dolgoletnega delovanja zanesljivih moči in njihovih siceršnjih sposobnosti, torej poučevanja, korigiranja, frazних formulacij, sestavljanja titularnih priročnikov ipd.; podobne ugotovitve veljajo tudi za pisarno praške škofije.

Dosti bolj razgibana je podoba, ki jo posredujejo roke zunaj teh dveh centrov, in jih je najti v tipih knjig, ki so kot npr. urbarji manj podvrženi strogemu formalizmu. Poleg tega gre za osebe, ki so delovale v mestih in samostanih; ljudje so se tudi selili, potovali od enega samostana do drugega, vpliv papeške pisarne je bil precejšen, enako krajev zunaj Češke. Gradivo je urejeno in analizirano po skupinah, tako da je razvidna vloga gradiva na značaj pisav in pregled zaključujejo knjižne roke.

Pozornost, ki gre paleografskim spomenikom in razvoju pisave, je tesno povezana s prozopografsko opredelitvijo.² Nekaterim pisarjem je mogoče slediti več let in spremljati njihov razvoj, slediti njihovim karieram, tako da je glede na okolje, v katerem so se sukali, mogoče dovolj dobro ugotoviti, kakšno življenje so imeli. Dosegli so tudi opazen družbeni ugled – nekateri so bili plačana moč v aristokratskem okolju, drugi so bili aristokrati, ki so zaradi intelektualnih interesov sami pisali. Iz vsega dosegljivega je mogoče sestaviti sliko oz. vtis o pomenu njihovega poklica in hierarhičnem položaju pisarjev: to je navsezadnje naslov knjige. *Scriptores* oz. *scriptores* so v knjigi izrisani kot ljudje, ki tvorijo posebno, učeno skupnost, ki poznajo preteklost in zaradi svojega znanja lahko dostopijo do vsebin, ki so drugim neposredno nedosegljive, ki razumejo hierarhične dimenzije celotne družbe in se zaradi znanja pretehtano odzivajo. Kakor vemo iz tukaj objavljenih kolofonov, je beseda *scriptor* nosila mnogo pomenov: lahko je bil pisec, prepisovalec, zapisovalec, tajnik, urejevalec narekovane vsebine, celo svetovalec in zaupnik, oseba z diplomatskimi nalogami: je pač vedel več kot drugi. *Scriptor* je lahko bil tudi avtor, urednik oz. pripravljalec gradiva za širšo diseminacijo,³ med *scriptorji* so bili celo upravitelji večjih posesti, nekateri so imeli visoke položaje in naslove, ob njihovih imenih piše *magister*, *doctor utriusque iuris* itd., še vedno pa jih je dosti anonimnih. Nekoliko pogrešam navedbo krajev, kjer so se šolali – je šlo za mestne ali samostanske šole v domačih krajih, so se brusili v tujini, ker iz kolofonov takih podatkov ni mogoče razbrati, pisava pa se z leti spreminja in pod vplivom okolja oz. potreb se značilnosti šole, torej profesionalnega porazgubijo.

² Od 15. stoletja dalje je prozopografija čvrsto zasidrana v medievistične študije in se posveča ugotavljanju življenjskih in delovnih pogojev, ki so spremljali dosežke posameznikov. Izhaja iz dostopnih bio- in bibliografskih podatkov, ti pa so lahko tudi likovni (npr. upodobitve v donatorskih prizorih, samopredstavitve – npr. skupina rokopisnikov iz Stične, nagrobnički itd.); v okviru rokopisnih študij se prozopografija naslanja predvsem na sporočila v kolofonih, ekslibrisih, pripisih itd. Kot uvodno pojasnilo s temeljno literaturo: Beech, George, *Prosopography. Medieval Studies. An introduction*, ed. James M. Powell, Syracuse, NY, 1992², str. 185–226.

³ Prim. Hledíková, Zdeňka, Lastnoročne opombe in korekture Jana z Jenštejna v njegovem epistolarju. *Ars et humanitas: Manu propria*, letn. 8, št. 2, 2014, str. 72–86.

Osrednje polje raziskave je namenjeno pisavam in razvoju različnih tipov (bastarda, polkurziva, kurziva, knjižna gotica), katerih pojav je zlasti v mestnem okolju zanimiv zaradi dinamičnega menjavanja oseb, ki zapisujejo listine itd. Število ohranjenih in obravnavanju dostopnih rokopisnih del sicer omogoča spremljanje prenosa rokopisnih prvin med posameznimi središči (npr. razmerje med Višegradom in Prago), a se avtorici odrekata dokončni sodbi. Razumljivo je, da je bila pisava v dokumentih dojemljiva za vplive iz ne-čeških krajev, recimo z Dunaja, iz Regensburga, Rima, Avignona, iz specifičnih univerzitetnih okolij itd., vsekakor pa sprejemanje-prilagajanje-preskušanje novosti ni posebnost Češke, saj so podobni razvojni tokovi zaznamovali tudi druge srednjeevropske kraje.

Avtorici sta opozorili tudi na pomen novih tipov knjig, ki jih je najti šele od konca 13. stoletja dalje: če je bila dotlej notarska pisava omejena le na listine in redke uradne dokumente, so se okoli 1300 uveljavile knjige novega tipa, potrebne na gospostvih (znane so predvsem iz samostanskih okolij), urbarji, registri in v fragmentu znan zemljevid (*tabulae terrae*) z vpisanimi lokacijami v kurzivi. Mestne knjige, knjige sodnikov, davščin itd. so iz 1. polovice 14. stoletja fragmentarno ohranjene in vseeno dokumentirajo ob paleografskih lastnostih tudi proces urejanja, strukturiranja in podatkovnega izčiščevanja tovrstne dokumentacije. Zanj je značilna kurzivna pisava, ki pa se umakne knjižnim pisavam, kadar je treba kakšen podatek poudariti. Ker gre za praktične zapise, so abreviature redke, pisava je okrogla in široka. Da razvoj pisav ni potekal kar vsepovsod, nakazuje značaj petih urbarjev: vsak se izraža s svojim tipom pisave in posebnostmi v ureditvi, celo v odločitvi za uporabo inicial in avtorici sta mnenja, da je ta uraden, a formalizmu manj podrejen sklop zapisov pravzaprav okolje, v katerem se je razvil češki tip knjižne kurzive in bastarde.

Odlična analiza knjižnih gotic je k sreči zrastle na nekaj zaokroženih rokopisnih sklopih; prva skupina ima za osnovo dela iz benediktinskega skriptorija na praškem gradu (najznamenitejši je Pasional opatinje Kunigunde; skriptorij je bil organiziran kot šola), v cistercijanskih samostanih v Starem Brnu in Rajhradu itd., z značilno oženimi črkami in nekaj lepimi slikarskimi deli. Druga skupina rokopisov v knjižni gotici ni niti enovita, niti razvojno opredeljiva, najti je dosti kurzivnih prvin, je pa povezana z mestnimi šolami v Pragi in to okolje je privedlo do oblikovanja univerzitetnega ambienta. Kljub prevladujoči knjižni gotici je veliko kurzivnih prvin in, ker so knjige predvsem študijske, je tudi kodikološka plat specifična (mehke platnice brez opor, ozki prosti robovi ob pisnem polju ipd.). Vendar je to okolje pomembno za razširitev kurzive v širok mestni prostor, ki je v tem pogledu dobil pomembno zaslonbo in souporabnike v mestnih samostanih, samostanskih dvorih in cerkvenih uradih.

Preprosto rečeno: knjiga Marte Hradilove in Hane Pátkove je odprla prostor vseh tipov pisav in tipov dokumentov in knjig v 1. polovici 14. stoletja; ohranjeno gradivo dokazuje vsaj obstoj nekaterih razvojnih tendenc, ki jih sicer ne bi mogli niti predvideti. Je zelo sistematično delo, z dobrimi uvodnimi poglavji k posameznim tipom pisav in gradiva, zaradi katerih je poglobitev v posebnosti, v kinetiko pisarjeve roke, toliko učinkovitejša. Še enkrat besede Armanda Petruccija: razmišljati ali

raziskovati pisarsko prakso pomeni predvsem predstavljati različnost (v pisavah), nikakor pa ne moremo govoriti o njihovi enovitosti. »‘Pisava‘ je sicer edninsko rabljena beseda, a ne obstaja v edninski obliki. To je zgolj in samo abstrakcija.«⁴ Tega ni, pisava ne pozna enotnosti, enakosti. Vedno je drugačna. Prav to je ta knjiga. Panorama različnosti.

In tukaj naj se vrnem k že zapisanemu, kako pomemben je pretehtano načrtovan raziskovalni proces, ki je vzporedno ob zbiranju dokumentacije gradil tudi terminologijo, torej gradnike te izvrstne monografije, a bistveni prispevki bodo sledili v naslednjih letih. Upam, da še nekajkrat v šopkih, nabranih v gradivu, obsegajočem po pet zaokroženih desetletij.

Nataša Golob

⁴ Petrucci, Armando, Conclusion. L'Écriture manuscrite et l'imprimerie: rupture ou continuité. *Lesen und Schreiben in Europa: 1500–1900. Vergleichende Perspektiven [Tagung in Ascona, 11. bis 14. November 1996]*, Basel 2000, str. 411–412.